

Examination and comparison of two manuscripts of Rostamdari's Ganjineh Raz by one scribe*

Parisa Poorshakibae¹ | Ahmad Tahan^{2✉} | Sayyed Mehdi Kheirandish³

1. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, FiroozAbad Unit, Islamic Azad University, FiroozAbad, Iran. E-mail: parisapoorshakibae@gmail.com
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, FiroozAbad Unit, Islamic Azad University, FiroozAbad, Iran. E-mail: tahanahmad@yahoo.com
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Fars Province, Iran. E-mail: m.kheirandish@farspnu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Purpose: Ganjineh Raz is a book by a lesser-known author named Owais ibn Ghiyath al-Din Rostamdari, which aims to present expositions a number of verses from Nizami's Khamsa. Five manuscripts of this book are available. The oldest manuscript of this book was inscribed by a scribe named Ahmad Ibn Mohammad Girouyi in the year 1056 Hijri. The same scribe inscribed another copy a year later, which possesses significant differences with the previous manuscript.
Article history: Received 5 March 2025 Received in revised form 7 May 2025 Accepted 28 May 2025 Published online 15 July 2025	Method and Research: The research method employed in this study is descriptive-analytical, based on extensive library research, document analysis, and detailed comparison of manuscript copies.
Keywords: Ganjineh Raz, Rostamdari, Girouyi, manuscripts difference.	Findings and Conclusions: The present study aims to prove this hypothesis that the second manuscript is in fact a second edition of this book which was re-written under the supervision of the author himself, because the significant differences between the two manuscripts are far beyond misspelling, misreading, distortion, carelessness, and other similar flaws on the part of the scribe. Instead, the corrections made in grammar and writing and even the corrections in the verses are quotations by other poets, which in some instances have led to new explanations on Nizami's verses, and it will be shown that, except for a few cases, the second manuscript is of supremacy over the first one and the other three manuscripts mainly correspond with the second manuscript in recording the parts existing in them.

*Cite this article: Poorshakibae, Parisa., Tahan, Ahmad., & Kheirandish, Seyyed Mehdi. (2024). Examination and comparison of two manuscripts of Rostamdari's Ganjineh Raz by one scribe. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 28 (57), 61-82. <http://doi.org/10.22103/jll.2025.24924.3187>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jll.2025.24924.3187>

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

The book *Ganjineh-ye Raz* (“The Treasure of Mystery”) is a prominent and unique work in the field of classical Persian literature, dedicated to the commentary and interpretation of selected verses from Nezami’s *Khamasa* as well as three qasidas by Naser Khosrow. This work holds considerable significance not only from a literary perspective but also in terms of codicology, textual criticism, and historical studies of Persian texts. The present study aims to investigate the position of the manuscript copies of *Ganjineh-ye Raz* and to elucidate the textual variations among these copies. It endeavors to provide a more precise understanding of the process of compilation and revision of this valuable work, potentially opening new horizons for researchers of ancient Persian texts.

2. Methodology

The research method employed in this study is descriptive-analytical, based on extensive library research, document analysis, and detailed comparison of manuscript copies. Five extant manuscripts of *Ganjineh-ye Raz* were examined, of which two principal copies are preserved in the Allameh Tabataba’i Library and the Islamic Consultative Assembly Library. These two manuscripts were transcribed respectively in the years 1056 AH and 1057 AH by the same scribe, Ahmad ibn Mohammad Giravi. Three additional manuscripts were also reviewed as supplementary copies and referenced in cases of textual discrepancies to achieve a more comprehensive understanding of the compilation and revision process of the work.

3. Discussion

A key focus of the present study is the examination of differences between the two principal manuscripts. Although both copies were written by the same scribe within a one-year interval, notable variations appear in certain pages and passages. These differences extend beyond mere spelling variations to include corrections of verses, rearrangement of content, and the deletion or addition of specific textual sections. Such variations strongly suggest that the second manuscript underwent revision, either by the author himself or someone closely associated with him. This indicates that the production of classical Persian texts was often dynamic, with authors or their close circles playing an active role in updating and refining their works.

The findings indicate that some differences between the manuscripts do not stem solely from common scribal errors but reflect a deliberate and conscious process of textual revision. Several pieces of evidence support the hypothesis of authorial revision. First, Oveis Rostamdari’s commentary on certain verses of Nezami’s *Khamasa* explicitly refers to textual discrepancies among various copies, indicating the author’s or commentator’s awareness of these changes. Second, meticulous comparison reveals that despite structural

similarities to the first copy, the second manuscript contains significant improvements and corrections that address deficiencies of the first version. These revisions include greater precision in quoting verses by Nezami and Naser Khosrow, correction of linguistic and grammatical errors, and reinterpretation of mystical and philosophical concepts within the verses.

Another significant finding is the presence of omissions or damaged sections in certain pages of the first manuscript, notably those relating to the Rashidun Caliphs. The study suggests that these gaps may not solely result from physical deterioration but could in some cases be due to intentional removal by certain owners who, for religious or political reasons, may have been reluctant to preserve sensitive content. This highlights an important dimension in codicological studies, demonstrating how extra-textual factors such as religious beliefs, political dynamics, and owners' personal inclinations influenced the fate of classical Persian texts.

Furthermore, the identification of three supplementary manuscripts, which exhibit greater alignment with the second manuscript, significantly contributes to assessing the reliability and scholarly value of the manuscripts. The consistency of these supplementary copies with the second manuscript strengthens the hypothesis that the latter, dated 1057 AH, represents the final or revised version of the work and reflects greater accuracy and editorial oversight. From this perspective, the study reveals that the revisions in the second manuscript were not merely superficial or linguistic adjustments but played a crucial role in enriching the content and rectifying scholarly and literary deficiencies.

4. Conclusion

This study underscores that meticulous and critical examination of manuscript copies not only illuminates technical aspects of manuscript production but also plays a vital role in elucidating the compilation process of classical Persian works. Such research, by providing documented evidence, resolves many ambiguities regarding authorship, time of composition, and textual evolution, thereby significantly contributing to the reconstruction of ancient texts based on reliable sources. In particular, the hypothesis concerning the contemporaneity of the author with the scribe and the author's active role in revising the book gains added significance in literary, historical, and codicological studies, establishing *Ganjineh-ye Raz* as one of the most remarkable exegetical texts in Persian literature.

By presenting a comprehensive review of previous research and emphasizing the necessity of precise manuscript analysis, this study serves as a model for similar investigations in the field of ancient Persian texts and offers a valuable guide for researchers engaged in textual criticism, codicology, and literary historiography.

بررسی و مقایسه دو نسخه خطی گنجینه راز رستم‌داری از یک کاتب*

پریسا پورشکیبائی^۱ | احمد طحان^۲ | سید مهدی خیراندیش^۳

۱. دانشجوی دکتری، بخش زبان و ادبیات فارسی، واحد فیروزآباد، دانشگاه آزاد اسلامی، فیروزآباد، ایران. رایانامه: parisapoorshakibae@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، واحد فیروزآباد، دانشگاه آزاد اسلامی، فیروزآباد، ایران. رایانامه: tahanahmad@yahoo.com

۳. دانشیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، فارس، ایران. رایانامه: m.kheirandish@farspnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه: گنجینه راز کتابی است از مولفی ناشناس به نام اویس بن غیاث‌الدین رستم‌داری با هدف شرح ابیاتی از خمسه نظامی که پنج نسخه از آن موجود است. کهن‌ترین نسخه را کاتبی به نام احمد بن محمد گبرویی در سال ۱۰۵۶ ق. کتابت کرده و همین کاتب سال بعد نسخه دیگری از این کتاب استنساخ می‌کند که با نسخه پیشین تفاوت‌هایی چشمگیر دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵	روش: روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای، سند کاوی و مقایسه تفصیلی نسخه‌های خطی صورت گرفته است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷	یافته‌ها: هدف از این تحقیق نظری اثبات این فرضیه است که نسخه دوم در واقع ویرایشی جدید از کتاب است که با نظارت مولف انجام گرفته؛ هر چند کاتب در ترقیمه اشاره‌ای نکرده که چرا و چه‌گونه این نسخه دوم را کتابت کرده، اما گذشته از وجود نوشته‌ای در صفحه آغازین نسخه دوم که بیانگر آن است که این نسخه در مالکیت مؤلف بوده، اختلاف دو نسخه در حد تصحیف و تحریف و بدخوانی و سهل‌انگاری کاتب نیست، بلکه اصلاح نکات دستوری و نگارشی و حتی تصحیح ابیات منقول از شاعران دیگر است که در مواردی منجر به توضیحی متفاوت از اشعار نظامی نسبت به نسخه قبل شده که می‌رساند مولف با تأمل در این بیت‌ها به برداشتی جدید رسیده و چنان‌که نشان داده خواهد شد، به جز مواردی اندک ضبط نسخه دوم ارجح است. یادآوری می‌نماید که سه نسخه دیگر عمدتاً مطابق نسخه دوم هستند.
کلیدواژه‌ها: گنجینه راز، رستم‌داری، گبرویی، اختلاف نسخه.	نتیجه‌گیری: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بخشی از اختلافات موجود میان نسخه‌ها ناشی از خطاهای رایج کاتبان نیست، بلکه حاصل نوعی بازبینی آگاهانه است. شواهد متعددی در متن، فرضیه بازنگری مؤلف را تقویت می‌کند. نخست، شرح اویس رستم‌داری بر ابیاتی از خمسه نظامی، به صراحت به وجود اختلافاتی در نسخ اشاره دارد که نشانگر اطلاع مؤلف یا شارح از تغییرات متنی است. دوم، مقایسه دقیق نسخه‌ها بیانگر آن است که نسخه دوم، علیرغم شباهت ساختاری به نسخه اول، دارای بهبودها و اصلاحاتی است که نواقص نسخه اول را برطرف کرده است.

*استناد: پورشکیبائی، پریسا؛ طحان، احمد؛ و خیراندیش، سید مهدی. (۱۴۰۴). بررسی و مقایسه دو نسخه خطی گنجینه راز رستم‌داری از یک کاتب، نشر پژوهی ادب فارسی،

۲۸ (۵۷)، ۸۲-۶۱

DOI: <http://doi.org/10.22103/jll.2025.24924.3187>

۱- مقدمه

اویس بن غياث‌الدین رستم‌داری، از نویسندگان دوره صفویه و مؤلف کتاب گنجینه راز است. این اثر در شرح و بررسی ابیاتی از خمسة نظامی گنجوی، سه قصیده از دیوان ناصر خسرو قبادیانی و تفسیر آیه ۳۵ سورة نور و آیه ۱۷۲ سورة احزاب تألیف شده است. در مقدمه اثر سبب تألیف چنین بیان شده است:

روزی در مجلس احباب، سخن از شعر و شاعری در میان آمد و حرف کشید به جایی که شخصی حکایت مولانا جامی و گفت‌گوی او را با شیخ نظامی، مذکور ساخت که مولانا فرمودند که از اشعار خمسة هفده بیت معنی ندارد و مشکل‌تر آن‌که در قیامت نیز مشخص نخواهد شد؛ زیرا که ما او را به صورت خوک خواهیم دید و نخواهیم شناخت تا معنی این ابیات را از او پرسیم.^۱

رستم‌داری ضمن جانبداری از نظامی به معانی بلند و دل‌پسند اشعار وی اشاره می‌کند و منتقد هوادار جامی سه بیت از نظامی را که به ادعای او از دیدگاه جامی بی‌معنی و مورد انتقاد وی بوده است؛ مطرح کرده، درخواست معنی آن‌ها را می‌کند، رستم‌داری نیز بالبدیهه در آن مجلس به شرح این سه بیت می‌پردازد و سبب مسرت و انبساط خاطر حاضران در مجلس می‌شود و می‌افزاید که هفده بیت مورد انتقاد معانی روشنی دارند، حال آن‌که در خمسة ابیاتی دیگر هستند که دشوارتر و نیازمند شرح و تفسیر هستند. حاضران از وی درخواست شرح دیگر ابیات دشوار خمسة را می‌کنند و او نیز افزون بر ۷۹ بیت منتخب و دشوار این منظومه، برای تیمن و تبرک سه قصیده از ناصر خسرو و دو آیه از قرآن را نیز در پایان کتاب شرح می‌کند.

از نام و نشان اویس ابن غياث‌الدین محمد رستم‌داری، مؤلف گنجینه راز در تذکرها و دیگر منابع تاریخی سخنی به میان نیامده و متأسفانه در متن نیز قراین و نشانه‌هایی یافت نمی‌شود که بتوان به دوره‌ی زندگی، جایگاه اجتماعی و خانوادگی و یا دیگر آثار احتمالی وی پی برد.

در صفحات آغازین کتاب خواننده‌ای که مالک نسخه‌ای از این کتاب بوده که حالیا در کتاب‌خانه ملی مجلس محفوظ است؛ با خطی خوش ضمن تعریف و تمجید از مولف و شرح وی بر ابیات تاسف می‌خورد که: «با همه‌ی فحص و جستجو در منابع و مدارک، به نام و شرح و ترجمه‌ی احوالش در جایی دست نیافتیم». این خواننده و پژوهشگر خوش‌ذوق براین باور است که هرچند عنوان انتخابی مولف بر این کتاب یعنی گنجینه‌ی راز مناسب می‌باشد، اما رازگشا هم سزااست.

۱.۱- بیان مسئله

از میان پنج نسخه خطی موجود گنجینه راز، نسخه کتاب‌خانه علامه طباطبائی شیراز (غرة صفر ۱۰۵۶ ق.) و کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی (سلخ شوال ۱۰۵۷ ق.) هر دو به خط احمد بن محمد گبرویی و به فاصله یک سال کتابت شده است. در تذکرها از نام و نشان کاتب سخنی به میان نیامده است. در صفحه چهارم نسخه مجلس و پیش از آغاز متن کتاب در یک صفحه‌ی سفید و با نوشته‌ای مدور که دور آن خط کشیده‌اند و شکلی شبیه به مهر شده، این عبارت وجود دارد: «صاحب هذا الكتاب و مالک، الاقل المذهب العاصی غياث‌الدین محمد بن اویس رستم‌داری». دانسته نیست که این مهر یا دست‌نوشته از خود رستم‌داری است یا خیر؟ و با خط خوش کاتب هم نیست، اما با اتکا به آن مشخص می‌شود که این نسخه در واقع ویرایشی جدید از کتاب است که زیر نظر خود مولف انجام گرفته و دلیلی است بر این که چرا کاتب یک‌سال بعد مجدداً اقدام به کتابت آن کرده، درحالی‌که با نسخه‌ی پیشین که کتابت خود اوست، اختلاف‌هایی دارد و متأسفانه خود نساخ هم در ترقیمه نه به نسخه‌ی پیشین هیچ اشاره‌ای نکرده و نه گفته که چرا و به سفارش چه کسی این نسخه‌ی جدید را استنساخ کرده است؟ البته چنان‌که در مقایسه‌ی اختلاف نسخ نشان داده خواهد شد، این اختلاف‌ها در حد تصحیف و تحریف و بدخوانی و سهل‌انگاری کاتب و چیزهایی از این قبیل نیست، بلکه اصلاح نکات دستوری و نگارشی و حتی تصحیح ابیات منقول از شاعران دیگر است و چنان‌که گفته شد، یک اصلاحیه‌ی از متن و در واقع ویرایش کتاب است که در حد یک کاتب نیست. اختلاف دو نسخه گاه در

حد یک کلمه و گاهی جمله است، بدین ترتیب که گاه نسخه‌ی نخست کلمه/جمله‌هایی دارد که در نسخه‌ی دوم نیامده و گاهی هم بر عکس نسخه‌ی دوم چیزی اضافه دارد، به‌علاوه در مواردی هم اختلاف در جابه‌جا شدن کلمه/جملات است. پذیرفتن این فرضیه بیش از هر چیز مستلزم اثبات این نکته است که کاتب و مؤلف معاصر بوده و در قرن یازدهم می‌زیسته‌اند. داوری، چترایی و نوریان (۱۴۰۲: ۶۱) رستم‌داری را از شاعران قرن دهم معرفی کرده‌اند و ظاهراً تنها استادشان به تعدادی اسامی با لقب رستم‌داری است که در مجلدهای مختلف کتاب *فهرستگان نسخ خطی ایران* آمده و براین اساس برای مؤلف *شجره‌نامه‌ای* در نظر گرفته‌اند؛ بدین شکل که غیاث‌الدین محمد رستم‌داری دو پسر داشته: اویس و عبدالخالق و چون در این کتاب از یک غیاث‌الدین محمد رستم‌داری نام برده شده که نسخه‌ای از کتاب *تئولوجیا* را در غره جمادی الثانی ۱۰۷۰ ه.ق. کتابت کرده (درایتی ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۸۴) و با توجه به تاریخ این کتابت نمی‌شود، وی را پدر مؤلف دانست که در قرن دهم می‌زیسته؛ وی را به عنوان پسر مؤلف کتاب (اویس) در نظر گرفته‌اند که لابد هم‌نام نیای خود بوده است. به‌علاوه در این فهرست از اشخاصی دیگر نیز نام برده شده، از جمله کاتبی به نام عبدالخالق بن غیاث‌الدین رستم‌داری که کتاب *الاتی عشریه فی الصلاه* را در سال ۱۰۲۸-۱۰۳۰ کتابت کرده (همان، ج ۱: ۱۷۴) و نیز عبدالخالق رستم‌داری (بدون ذکر نام پدر) که کاتب *اللوح المحفوظ* (سال ۱۰۳۰) است (همان، ج ۸: ۱۱۳۰) و لابد با توجه به سال‌های استنساخ این کتاب، پدر این کاتب (غیاث‌الدین رستم‌داری) را همان محمد غیاث‌الدین و در نتیجه او را برادر مؤلف *گنجینه‌ی راز* پنداشته‌اند. هم‌چنین از عبدالخالق بن غیاث‌الدین محمد (بدون رستم‌داری) نیز نام برده که نسخه‌ای از *الجعفریات (رسائل جعفریه)* را در ۶ جمادی الثانی تاریخ ۱۱۲۰ کتابت کرده (همان، ج ۳: ۶۴۳) و این یکی را هم فرزند اویس به حساب آورده‌اند و جالب است که در هیچ‌جای این فهرست از خود مؤلف (اویس رستم‌داری) نامی در میان نیست. به‌علاوه این اشخاص همگی کاتب بوده‌اند و چه‌گونه است که هیچ کدام نسخه‌ای از کتاب برادر یا پدر خود را کتابت نکرده‌اند؟ نیز چنان که ملاحظه می‌شود، همه کتاب‌های نامبرده در قرن یازدهم نسخه‌برداری شده و بر فرض صحت این انتساب‌ها بهتر می‌بود که رستم‌داری را از نویسندگان قرن یازدهم به شمار آورد نه قرن دهم و در هر حال با توجه به این ایرادها این شجره‌نامه که به صرف تشابه اسم و شهرت افراد (رستم‌داری)^۲ در نظر گرفته شده؛ پذیرفتنی نیست.^۳

بهروز ایمانی (۱۴۰۲: ۲۰-۲۲) همین شجره‌نامه را - با همه ایرادهایی که دارد - برای خاندان مؤلف *گنجینه‌ی راز* پذیرفته؛ به‌علاوه در شرح حال مؤلف با استناد به این جمله کتاب: «میر محمد تقی نام شخصی» که رساله‌ای در بیان حال ناصر خسرو به قلم آورده؛^۴ چنین نتیجه گرفته که نامبرده بی‌گمان میر محمد تقی کاشانی (۱۰۲۴-۹۵۶ ه.ق) مؤلف کتاب *خلاصه الاشعار و زبده الافکار* است و با این قرینه اویس رستم‌داری هم‌روزگار این تقی کاشی بوده است (همان: ۱۹). باید گفت، صرف نام بردن از این نویسنده و شاعرانی دیگر از جمله ظهوری ترشیزی و حسین ثنایی مشهودی به تنهایی و بدون هیچ اشاره‌ی زمانی دلیلی بر معاصر بودن نویسنده با این اشخاص نیست. به‌علاوه ساختار جمله و معرفی شخصی با چنین ابهام (میر محمد تقی نام شخصی) می‌رساند که رستم‌داری خودش هم به درستی وی را نمی‌شناخته و با حدس قریب به یقین کتاب وی را هم ندیده که نه از آن نام برده و نه در شرح قصاید ناصر خسرو از آن یاد کرده است.

نشانه دیگری که باعث می‌شود، چنین بینگاریم که اختلاف دو نسخه در واقع بازبینی و ویرایش جدیدی است که توسط مؤلف انجام گرفته؛ این است که رستم‌داری خود متوجه وجود اختلاف میان نسخ کتاب‌های مختلف از جمله *خمسه نظامی* بوده و در یک مورد بدان اشاره می‌کند. وی در شرح بیت زیر از نظامی:

کرد قبا جبۀ خورشید و ماه زین دو کله‌دار سفید و سیاه

چنین می‌گوید: «[این دو کله‌دار سفید و سیاه]، روز و شب است. کلاه روز، آفتاب است و کلاه شب، ماه. پس این‌ها هر دو کله‌دار باشند نه کله‌وار به واو که در نسخ و زبان‌ها است و «وار» به معنی مثل است یعنی مثل کلاه و مماثلت روز و شب [به کلاه]^۵ بی‌معنی است» (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۳۹).

و از آنجا که در باره‌ی نخستین واژه‌ی مصرع دوم نیز اختلاف ضبط وجود دارد و «این» و «زین» ضبط شده است؛ رستمداری با توجه به این اختلاف‌ها مصرع دوم را به دو شکل زیر شرح می‌کند:

«و چون در نسخ اختلافی واقع است در لفظ «این» و «زین»؛ اگر لفظ «این» است، معنی آن است و گر «زین» است، معنی چنین است که: «با زین کله‌وار» به واو می‌باید و راء کله‌وار می‌باید ساکن باشد تا تقدیر کلام چنین شود که: قبا کرد هر یکی از این دو سفید و سیاه که شب و روز است. جبه از این دو کله‌وار را که خورشید و ماه است و تشبیه کلاه به خورشید و ماه تمام است هم‌چو تشبیه روز و شب به جبه و قبا».

۱.۱.۱- معرفی نسخه‌های خطی گنجینه راز

نسخه خطی کتابخانه علامه طباطبائی: نسخه کتابخانه علامه طباطبائی شیراز به شماره ۱۶۹۹؛ کاتب: احمدبن محمد گیروی، تاریخ کتابت: غره صفر ۱۰۵۶ ق. این نسخه با خط نستعلیق شکسته، سرلوحه مذهب و مجدول در ۱۳۹ برگ به اندازه ۱۲/۵×۱۹ سانتیمتر کتابت شده است (حافظیان بابلی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۲۱۲). پیش از متن اصلی یک صفحه قرار دارد که در آن چند بیت فارسی و عربی و نیز آیه و جمله‌هایی به عربی از کاتبی ناشناس نوشته شده است. آغاز و پایان نسخه افتادگی ندارد، پیوستگی مطالب حفظ شده و جز در موارد اندک که جاهایی از صفحات مخدوش شده، متن به نسبت کامل است. صفحات دارای رکابه و هر صفحه شامل یازده سطر است، ترقیمه نیز دارد.

این نسخه - که در ادامه از آن با عنوان نسخه اول^۶ یاد می‌شود - در چند مورد افتادگی دارد و صفحاتی از آن جدا شده (۷۲ تا ۷۳ و ۱۴۰ تا ۱۴۱)، صفحات پایانی (۲۴۸ تا ۲۵۳) نیز مخدوش است و مشخص نیست آیا از سر تعدد بوده یا در اثر سهو و اشتباه مالکان کتاب؟ زیرا این صفحات شامل آیات و جملاتی در بدگویی از بعضی از خلفای راشدین است و این موضوع که فردی اهل تسنن به عمد این مطالب را که در بدگویی از خلفای راشدین بوده از متن پاک کرده باشد؛ چندان دور از ذهن نمی‌نماید.

نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: نسخه دیگر این اثر به شماره ۱۵۴۱ و تاریخ کتابت: سلخ شوال ۱۰۵۷ ق. در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. این نسخه به خط نستعلیق با جلد تیماج عنابی و عطف قهوه‌ای در ۱۲۶ برگ با قطع وزیری (۲۴×۱۴ سانتی‌متر) ثبت شده و کاتب این نسخه نیز احمدبن محمد گیروی کاتب نسخه‌ی قبل است (حائری و اصیلی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۲۹۳). از این نسخه در ادامه با عنوان «نسخه دوم» یاد می‌شود. این نسخه هرچند مطابق مرسوم کاتبان در صفحات فرد دارای رکابه هست، اما شخصی دیگر و نه به خوش خطی کاتب، در بالای سمت چپ برگ‌ها شماره‌های صفحات زوج را هم نوشته است.

در سه صفحه اول نسخه دوم نوشته‌هایی با سه خط مختلف است: ۱. صفحه اول سمت راست از یک نویسنده ناشناس که شرح رستمداری را تأیید و از جامی بدگویی کرده است. ۲. در صفحه دوم توضیحات کارشناس کتابخانه آمده است. وی درباره مؤلف و محتوای کتاب در دو صفحه توضیحاتی آورده است. ۳. صفحه سوم خط یکی از مالکان پیشین کتاب است که ضمن تأیید شرح رستمداری تاسف می‌خورد که نتوانسته است؛ از وی اطلاعی کسب کند.

پژوهش پیش رو با ابزار کتابخانه‌ای گردآوری شده و به شیوه سندکاوی و مقابله نسخ خطی گنجینه راز به بررسی و مقایسه دو نسخه از پنج نسخه خطی این اثر پرداخته است. در این میان، سه نسخه دیگر که در ادامه معرفی می‌شوند نیز مورد استناد و ارجاع قرار گرفته‌اند.

سه نسخه‌ی دیگر گنجینه راز عبارتند از:

الف - نسخه کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۸۵۴۸/۱؛ بدون نام کاتب؛ تاریخ کتابت: ۱۵ ذیقعد ۱۲۳۹ ق. (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۲۷: ۱۶۱). چهار صفحه در پایان متن وجود دارد که دو صفحه از آن کاملاً مخدوش و نامشخص است و دو صفحه دیگر حاوی اطلاعاتی درباره سلمان فارسی و جنگ خندق است. در این تحقیق این نسخه با علامت اختصاری «ته» مشخص شده است.

ب - نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۱۷۹۵۴؛ کاتب ناشناس و تاریخ کتابت نامعلوم (مرعشی نجفی و صالحی، ۱۳۹۵، ج ۴۵: ۴۶۲). با آن که متن دارای رکابه است، روی برگ‌های زوج این نسخه به خطی غیر از خط کاتب صفحات شماره گذاری شده، تمام متن با مرکب سیاه نوشته شده و فاقد جدول بندی است. در تعدادی از صفحات پارگی مشاهده می شود. علامت اختصاری این نسخه در این تحقیق «مر» است.

پ - نسخه مرکز اسناد و کتابخانه ملی ایران به شماره ۲۰۲۰۶؛ بدون نام کاتب و تاریخ کتابت؛ دارای سرلوح و کتیبه الوان با آب و رنگ و جدول مضاعف شنگرف و مشکی در صفحه آغاز و جدول شنگرف در سایر صفحات. نسخه دارای رکابه است. متن با دیباچه شروع شده و بدون آن که به شرح آیه‌های نور و امانت بپردازد، به پایان رسیده است. نه صفحه پایانی این نسخه حاوی ساقی نامه تنایی است به صورت چلیپا در سه صفحه و پس از آن خواب نامه یوسف نبی به صورت مختصر و در شش صفحه آمده است. در این تحقیق با علامت اختصاری «مل» بدین نسخه شده است.

در تصحیح کتاب و مقایسه نسخ آن چه دریافتیم، این است که این سه نسخه بیشترین هماهنگی را با نسخه دوم دارند و به احتمال زیاد از روی آن نسخه کتابت شده‌اند. در مواردی محدود که جز این بوده، در مقاله بدان‌ها اشاره شده است.

۲.۱- پیشینه پژوهش

تا کنون در باره گنجینه راز سه پژوهش به شرح زیر انجام یافته است:

بهروز ایمانی در «کتاب گنجینه راز (شرح ابیاتی از خمسة نظامی و سه قصیده از ناصر خسرو)»، انتشارات آدینه، سال ۱۴۰۲، ضمن تصحیح کتاب براساس نسخه مجلس شورای اسلامی مقدمه‌ای در شرح حال مؤلف، خاندان رستمدری، محتوای کتاب و معرفی نسخه‌های خطی موجود فراهم آورده و اختلاف نسخ را نیز ضبط کرده است.

داوری، چترایی و نوریان در مقاله‌ای با عنوان «معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسة نظامی در این نسخه و مقایسه آن با شروح در دسترس» در نشریه پژوهش‌های ادبی، پیاپی ۸۲ (زمستان ۱۴۰۲) پس از معرفی مؤلف و نسخه‌های گنجینه راز به بررسی شرح سه بیت از خمسة نظامی در این کتاب پرداخته و آن را با شرح شارحان دیگر مقایسه کرده‌اند.

پورشکیبایی، طحان و خیراندیش نیز در «پاسخ و شرح رستمدری به ایرادهای جامی بر چند بیت از خمسة نظامی براساس نسخه‌های خطی گنجینه راز» در مجله سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، سال ۱۷، فروردین ۱۴۰۳، شماره ۱ شماره پی در پی ۹۵ ضمن معرفی مؤلف و نسخه‌های خطی موجود، پس از اشاره‌ای به نظامی و جامی به مقایسه و نقد و بررسی شرح مؤلف از شانزده بیت دشوار از نظر شخص مدعی طرفدار جامی با شروح دیگر پرداخته‌اند.

چنان که مشاهده می‌شود، متأسفانه به دلیل عدم اطلاع رسانی و ثبت دقیق پژوهش‌های در حال انجام، یک محقق و دو گروه دانشگاهی و تقریباً هم‌زمان اقدام به تصحیح یک نسخه خطی واحد کرده‌اند.

۳.۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

این مقاله نظری با روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی و مقایسه‌ی دو نسخه از کتاب گنجینه‌ی راز می‌پردازد که هر دو و به فاصله‌ی یک سال توسط یک کاتب (محمد گیروی) استنساخ شده و با این حال در بیش‌تر صفحات با یک‌دیگر اختلافاتی دارند و فرض بر این است که بازنگری و ویرایش نسخه‌ی دوم به دست یا با اشراف نویسنده کتاب انجام پذیرفته؛ زیرا به تصور ما مؤلف و کاتب هر دو معاصر بوده‌اند و اگر معاصر بودنشان هم پذیرفتنی نباشد، مستلزم آن است که کاتب به نسخه‌ی دیگری از این کتاب دست یافته باشد که هیچ اشاره‌ای بدان نکرده که در این صورت باز هم بیانگر آن است که مؤلف خود اقدام به ویرایش کتاب و رفع نواقص و معایب نسخه‌ی پیشین کرده است.

۲- بحث

یکی از نکات محوری پژوهش حاضر، بررسی اختلافات موجود میان دو نسخه اصلی است. اگرچه هر دو نسخه به دست کاتبی واحد و در فاصله زمانی یک سال نوشته شده‌اند، اما تفاوت‌های محسوسی در برخی صفحات و عبارات آن‌ها مشاهده می‌شود. این تفاوت‌ها نه تنها به تغییر در ضبط واژگان محدود نمی‌شود، بلکه در موارد متعددی شامل اصلاح ابیات، جابه‌جایی مطالب، حذف یا اضافه شدن بخش‌هایی از متن است. این مسئله، احتمال بازنگری و ویرایش نسخه دوم توسط مؤلف یا فردی نزدیک به او را تقویت می‌کند و نشان می‌دهد که فرآیند کتابت متون کلاسیک فارسی غالباً امری ایستا نبوده و مؤلف یا حلقه نزدیک به او، در به‌روزرسانی و اصلاح آثار نقشی فعال ایفا می‌کرده‌اند.

۱.۲- بررسی و مقایسه ساختار دو نسخه

به طور کلی تغییری اساسی و چشمگیر در ساختار دو نسخه مشاهده نمی‌شود. ترتیب موضوعات و مطالب مشابه است. گنجینه راز به جز دیباچه، سه بخش مجزا دارد: الف - ۷۹ بیت از خمسه نظامی و شرح آن. ب - سه قصیده از ناصر خسرو و شرح آن. پ - شرح آیات و ابیات متفرقه. رستم‌داری برای شرح اشعار نظامی و ناصر خسرو، ابتدا ابیات را به صورت یک‌جا و پیوسته آورده و سپس با تکرار هر بیت به شرح آن پرداخته و این نظم در هر دو نسخه رعایت شده است. نکته قابل ذکر آن‌که مؤلف ابتدا ابیاتی را از خمسه آورده و مشخص کرده که هر کدام مربوط به کدام منظومه است و سپس هفده بیت دیگر با عنوان «ابیات متفرقه» از خمسه آورده که دانسته نیست، دلیل جداگانه آوردن آن‌ها چیست؟ در پایان نیز ابیاتی است که ملا «جامی از خمسه شیخ بی معنی برآورده» و بدان خواهیم پرداخت. یادآوری می‌نماید، در پایان کتاب نیز بخش دیگری با عنوان «شرح آیات و ابیات متفرقه» آمده که منظور ابیاتی شاعرانی (از قبیل انوری، سنایی و خاقانی) غیر از نظامی و ناصر خسرو است.

عنوان مطالب در دو نسخه اختلاف چندانی با یک‌دیگر ندارد، فقط در بخش اشعار نظامی چند عنوان در دو نسخه با هم متفاوت است؛ نمونه را «تاج برداشتن بهرام و کشتن شیر» (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۱۵) که در نسخه دوم در بخش ابیات پیوسته «تاج برداشتن بهرام از میان دو شیر و کشتن شیر» (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۱۲) نوشته شده؛ ولی در بخش شرح ابیات، باز به شکل همان ضبط نسخه اول آمده است. مورد دیگر «خروج کردن کی‌زاده در ری» (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۱۶) است که در نسخه دوم «خروج کردن کی‌زاده در ری و طلب کردن اسکندر را» (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۱۳) آمده و ضبط نسخه دوم با توضیح بیش‌تری همراه است. هم چنین عنوان «در آب فرو شدن شیرین و مناظره کردن خسرو» (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۹) در نسخه دوم در بخش ابیات پیوسته این عنوان نیامده - احتمالاً از قلم افتاده است، زیرا به اندازه یک سطر میان ابیات دو بخش فاصله است - اما در شرح ابیات با این عنوان آمده است «در آب درآمدن شیرین و نظاره کردن خسرو» (همان، ۳۳).

تفاوت ساختاری قابل توجه این است که شخص طرفدار جامی می‌گوید: از نظر این شاعر هفده بیت از خمسه نظامی بی‌معنی است و مؤلف قول می‌دهد که این هفده بیت را معنی کند، اما در نسخه اول (همان، ۲۰) در بخش «ابیاتی که ملا جامی از خمسه شیخ بی معنی برآورده»؛ فقط شانزده بیت را ذکر و سپس شرح می‌کند که دو بیت سیزده و چهارده آن چنین است:

قیاسی ز بالا و بالای او
شبه را صدف بسته برجای در

درازیش پهنای و پهنای او
از آینه فیل و زنگ شتر

و پس از آن که برای شرح اشعار، مجدداً هر بیت را جداگانه آورده، به شرح و تفسیر آن‌ها می‌پردازد، در زیر بیت اول چنین نوشته شده است: «تعریف^۱ فیل اسکندر است در وقت که^۲ سان^۳ لشکر^۴ دیده دیده به زنگبار می‌رفت^۵ که قیمت فیل به بزرگی زیاد می‌شود که پهنای او را همه می‌پیمایند و بعد از آن قیمت را ظاهر می‌سازند» که در واقع این جملات مربوط به شرح و

توضیح بیت دوم بالا است که به اشتباه در زیر بیت اول کتابت شده و از این روی کلمه «زائد» و سپس حرف «ز» را با مرکب غیر هم‌رنگ بالای کلمات آن نگاشته‌اند؛ زیرا این بیت قبلاً در بخش ابیات متفرقه نظامی آمده و مفصل شرح شده و کاتب (؟) متوجه اشتباه بودن آن در این جا شده است. به علاوه در حاشیه بیت نخست نوشته شده: «این بیت از ملا ظهوریست». در نسخه دوم این دو بیت و جملات زائد در این جا حذف شده، اما بیت دوم و شرح آن را در بخش ابیات متفرقه شاعران دیگر آورده‌اند که با این جمله شروع می‌شود: «این بیت از ملا ظهوریست». به عبارت دیگر جمله‌ای را که در نسخه اول در حاشیه نوشته شده، در متن گنجانده‌اند.

۲.۲- بررسی و مقایسه رسم الخط و کتابت دو نسخه

الف: در هر دو نسخه در مواردی واژه‌هایی که از متن جا افتاده‌اند، درون سطرها و بالای همان جایگاه نوشته شده است و گاهی هم که کاتب کلمه یا عبارتی را در هنگام کتابت جا انداخته؛ پس از آن که متوجه این افتادگی شده، آن را در حاشیه آورده و با گذاشتن علامتی شبیه به این^۷ جای واژه یا عبارتی را که در متن جا افتاده و در حاشیه آمده، نشان می‌دهد.

ب: در نسخه اول حرفی از واژه جا افتاده که کاتب متوجه آن نشده است، مانند حرف «ر» از واژه «صادر» در این عبارت: «یعنی عملی که در روز از تو «صاد» می‌شود (رستمداری، ۱۰۵۶: ۱۷۸). در نسخه دوم این اشکال برطرف شده است (رستمداری، ۱۰۵۷: ۱۵۰).

پ: کاتب در هنگام کتابت نسخه اول گاه کلمه‌ای را در جایی اشتباه نوشته است. در این موارد، آن کلمه را با قلمی نازک خط زده و در ادامه متن شکل درست آن را در جای درست آورده و مطلب را ادامه داده است: «که عقل چلیچ در ایشان جای می‌گیرد» (رستمداری، ۱۰۵۶: ۲۵) و نیز: «با هزار و یک نام واجب‌الوجود است موافق است» (همان، ۸۴).

ت: گاهی در نوشتن واژگان اشتباهی پیش آمده و کاتب کوشیده با پررنگ کردن تمام یا بخش‌هایی از واژه آن را اصلاح کند. به عنوان نمونه در صفحه ۴۷ نسخه اول، از واژه «مناسب»، بخش دوم واژه: «سب» مخدوش است. کاتب ابتدا آن را پررنگ کرده است، اما چون واژه هم‌چنان ناخوانا مانده، «سب» را بالای همان قسمت مخدوش بازنویسی کرده است (نیز: همان، ۸۴، ۷۹ و ۱۱۱).

ث: گاه در نسخه اول جمله (رستمداری، ۱۰۵۶: ۱۸۴) یا بیتی (همان، ۹۳) از متن که عمدتاً در سب خلفای راشدین است، از متن زدوده شده و جای آن را هم با خطوطی چنان مخدوش کرده‌اند تا جایی برای بازنویسی وجود نداشته باشد.

۳.۲- بررسی و مقایسه اختلاف ضبط دو نسخه

۱.۳.۲- اختلاف در ضبط اشعار

گاهی میان ضبط اشعار در دو نسخه اختلاف‌هایی دیده می‌شود؛ از جمله در بیت زیر از انوری در نسخه اول:

آن روز فلک را چو در آن شکر نگفتم
امروز سزد گر به همینش نکنم عیب
(رستمداری، ۱۰۵۶: ۱۲۶)

اما مصرع دوم در نسخه دوم این‌گونه ضبط شده است:

آن روز فلک را چو در آن شکر نگفتم
امروز درین زشت بود گر کنمش عیب
(رستمداری، ۱۰۵۷: ۹۹)

در دیوان چاپی انوری (۱۳۴۰: ۵۲۲) نیز بیت با همین ضبط اخیر آمده است. آیا مؤلف با مراجعه به نسخه‌ای دیگر از دیوان انوری نسخه پیشین خود را اصلاح کرده است؟

بیت زیر هم در نسخه اول جا افتاده و در نسخه دوم (رستمدراری، ۱۰۵۷: ۱۷۲) اضافه شده است. ضبط نسخه «ته» نیز مطابق نسخه اخیر است:

چرخ بد بر کمانش کرده کمین نحس بر دشمنش کشیده کمان
(رستمدراری، ۱۲۳۹: ۱۹۶)

به غیر از این دو مورد اختلاف در ضبط اشعار در حد یک کلمه است؛ نمونه را:

ز گلفام سبابه زردباف دریده صبا شعر گل تا به ناف

در نسخه دوم (رستمدراری، ۱۰۵۷: ۵۷) «به» به جای حرف «ز» در ابتدای بیت آمده و ضبط اخیر یعنی استفاده از حرف اضافه «به» ارجح است.

جام سحر بر گل شبرنگ ریخت جرعه «[از]» آن بر دهن سنگ ریخت
(رستمدراری، ۱۰۵۶: ۴۱)

در نسخه اول، «مل» و «مر»: جرعه (= جرعه/ جرعه‌ای) زان آمده، در نسخه دوم (رستمدراری، ۱۰۵۷: ۳۲): جرعه زان و در «ته»: جرعه از آن. ضبط اخیر ارجح است.^۷

دل او داد را بهین رهبر امر او خلق «[را]» مهین میزان
(رستمدراری، ۱۰۵۶: ۱۹۴)

حرف نشانه مفعولی «را» به سهو از نسخه اول افتاده که به نسخه دوم (رستمدراری، ۱۰۵۷: ۱۷۱) افزوده شده است. ضبط نسخه «ته» مطابق نسخه دوم است. نسخه‌های «مل» و «مر» این بیت را ندارند. در نسخه چاپی نیز بیت با همین ضبط آمده است.

در بیت زیر حرف ربط «واو» در نسخه دوم (همان، ۱۰۸) حذف شده است:

بنشانند آب «و» آذرش بگریزد آب و از درش یک رنگ او چون دوست شد دشمن شود آن دیگرش
(رستمدراری، ۱۰۵۶: ۱۳۸)

ضبط نسخه «ته» مطابق نسخه دوم است و نسخه‌های «مل» و «مر» این بیت را ندارند. در مواردی اختلاف در ضبط انواع دیگر کلمه (اسم، فعل، صفت و غیره) به تفاوت ضبط بیت انجامیده است:

اگر ارشمندش نبودى به جای نود نه «[بگشتی]» بدو رهنمای
فعل «بگشتی» در نسخه اول (رستمدراری، ۱۰۵۶: ۹۸) و نسخه دوم (رستمدراری، ۱۰۵۷: ۷۴) بدون نقطه حرف آغازین آمده، در نسخه «ته» بگشتی با حرف «باء» ضبط شده و در «مل» و «مر» که ابیات پیوسته را ندارند باید به ضبط آن در شرح بیت استناد جست. در شرح این بیت، تمام نسخ «نگشتی» آورده‌اند که با توجه به معنای بیت، ضبط «ته» ارجح است. در همین نسخه، «ارشمندی» به جای «ارشمندش» ضبط شده است.

در بیت زیر ظاهراً واژه «گل» از نسخه اول (رستمدراری، ۱۰۵۶: ۴۴) افتاده است که در نسخه دوم (رستمدراری، ۱۰۵۷: ۳۴) تصحیح شده است:

همه چشمه ز شخص آن گل اندام گل و بادام و در [گل] مغز بادام

دقت نظر مؤلف در متن نسخه اول و تصحیح آن به‌ویژه در بیت زیر آشکار است:

آیینه‌ام من اگر تو زشتی، زشتم ور نه نکویی نکوست «صورت» [و شانم]

ضبط بیت مطابق نسخه دوم (همان، ۱۰۸) است که هم از نظر وزنی بدون اشکال است و هم معنای دقیق‌تری دارد. در نسخه اول عبارت پایانی، «صورت من زشت» ضبط شده است و وزن و قافیه آن نادرست است. ضبط «سیرت و شانم» در نسخه «ته» نیز از نظر معنایی دقیق نیست. واژه «صورت» تناسب بیش‌تری با «آیینه» دارد.

جابه‌جایی اجزای جمله در بیت زیر نیز در درک مفهوم بیت، نقشی معنادار دارد:

اگرچه هست نه چون هیچ نیست لارم گشت و گرچه [نیست] نه چون هیچ [هست] جایز دل
(رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۲۳۰)

با توجه به شرح بیت، مصراع اول در تعریف معنای «هست» و مصراع دوم در تعریف معنای «نیست» می‌باشد؛ بنابراین ضبط نسخه دوم (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۲۰۶) ارجح است.

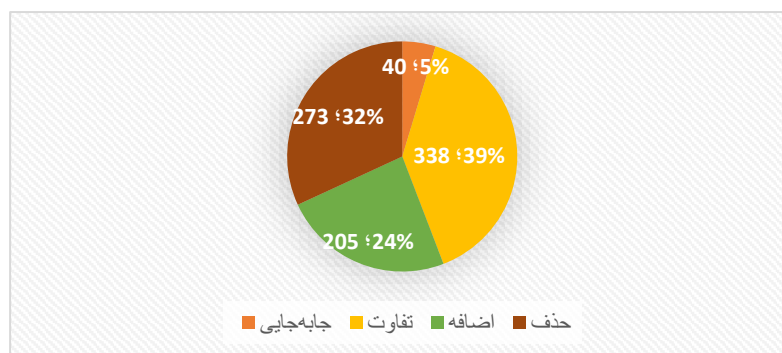
در بیت زیر تفاوت در دو شکل مختلف یک واژه، به تفاوت ضبط بیت انجامیده است:

دو نوباوه هم تود و هم برگ تود ز حلوا و ابریشم آورده سود
(رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۱۶)

در نسخه دوم، مصرع نخست «دو نوباوه هم توت و هم برگ تود» (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۱۳) آمده است.

۲.۳.۲- اختلاف در متن کتاب

اختلاف دو نسخه در چهار دسته کلی قرار می‌گیرد که گاهی در حد یک کلمه یا عبارت و گاه درحد جمله و بند است؛ بدین ترتیب که گاه نسخه‌ی اول جمله‌هایی دارد که در نسخه‌ی دوم نیامده و گاهی هم بر عکس نسخه‌ی دوم چیزی اضافه دارد، به‌علاوه در مواردی هم اختلاف این دو نسخه در جابه‌جا شدن کلمات یا استفاده از واژه، عبارت یا جمله‌ای متفاوت است. یادآوری می‌نماید، در شماری از نمونه‌هایی که ارائه خواهد شد، ممکن است مواردی مشاهده شود که چند مورد از این اختلافات دیده شود و علت آن است که ناچار بودیم، برای درک درست مطلب جمالتی از قبل یا بعد را هم بیاوریم.

۱- نمودار اختلاف نسخ

چنان‌که از نمودار بالا مشاهده می‌شود، از مجموع ۸۵۶ اختلاف، نسخه دوم ۲۷۳ مورد حذف، ۲۰۵ مورد اضافه، ۳۳۸ مورد تفاوت و ۴۰ مورد جابه‌جایی اجزای کلام (واژه، عبارت، جمله و بند) نسبت به نسخه اول دارد و بر این اساس بیش‌ترین حجم اختلاف دو نسخه به تفاوت‌هایی بازمی‌گردد که در آن اجزای کلام از کوچک‌ترین جزء (حرف) تا گسترده‌ترین آن (بند) در نسخه دوم ویرایش و بازنویسی شده است. مطالبی که به نسخه دوم اضافه یا حذف شده است، حجم کمتری دارند و جابه‌جایی اجزاء کمترین میزان را به خود اختصاص داده است. باید توجه داشت که سهم انواع حروف در این چهار دسته اختلاف، چشمگیر است.

۱.۲.۳.۲- تغییر کلمه/کلمات

گاهی اختلاف دو نسخه در متفاوت بودن کلمه/کلمات است، بدین معنی که در نسخه دوم کلمه یا کلماتی تغییر کرده‌اند

این تفاوت‌ها از جایگزین کردن کوچک‌ترین واحدهای کلامی تا بزرگ‌ترینشان را در برمی‌گیرد. بیش‌ترین میزان تفاوت‌ها در دو نسخه به کاربرد انواع اسم و فعل بازمی‌گردد.

نسخه اول	نسخه دوم	نقد و بررسی
به اصطلاح نردبازان تا گشاد نیابد مهره از قید ششدر بیرون نمی‌آید و این مهره آفتاب تا از گردش فلک از قید سایه زمین به مطلع نرسد، گشاد نیابد، زلف شب از دست روز ایمن نمی‌شود. (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۳۸)	به اصطلاح نردبازان تا گشاد نیابد مهره از قید ششدر بیرون نمی‌آید و «مهره» آفتاب است تا از گردش فلک از قید سایه زمین به مطلع نرسد، گشاد نیابد، زلف شب از دست روز ایمن نمی‌شود. (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۳۰)	ضبط نسخه دوم ارجح است، زیرا با تغییر وجه فعل از التزامی به اخباری (نیابد/نمی‌یابد) فعل یادشده با فعل‌های جمله‌های بعد (نمی‌شود و نمی‌گردد) تقارن یافته و به تناسب تغییر دیگر اجزای کلام (حذف ضمیر اشاره «این» و افزودن فعل اسنادی «است») معنادارتر است.
تقریر سؤال این است که می‌گویی نور پیغمبر در اولاد او باقی گشته و مراد از اولاد، ائمه معصومین است و ایشان فرزند وصی بودند نه فرزند نبی. (ص ۲۳۰)	تقریر سؤال این است که می‌گویی نور پیغمبر در اولاد او باقی گشته و مراد از اولاد، ائمه معصومین است و ایشان از اولاد وصی بودند نه فرزند نبی. (ص ۲۲۵)	به قرینه «ائمه معصومین»، استفاده از عبارت اسمی (متممی) «از اولاد» ارجح است. این امر مانع تکرار دوبار «فرزند» نیز شده است.
پس آن ملک که به عوض خواهند بهشت عنبرسروش است که بقایی و سرمدی است. (ص ۱۵۴)	پس آن ملک که به عوض خواهند داد بهشت عنبرسروش است که بقایی و سرمدی است. (ص ۱۲۶)	جمله نخست نیاز به فعل (داد) دارد که در نسخه دوم اصلاح شده است.
لهذا وضع منت بر او را ذکر نموده. (ص ۲۹)	لهذا وضع منت بر او را ذکر کرده.	«نمودن» به معنی نشان دادن و «کردن» در معنی انجام دادن است و استفاده از این دو فعل به جای یک‌دیگر بدون توجه به این تفاوت، نادرست است. اگرچه برای پرهیز از تکرار، این کار را انجام می‌دهند.
آن معنی تقاضا می‌کرد که دهن شیر بگو و این معنی را تقاضا این که دست و پا بگوید. (ص ۲۴۰)	معنی آن بیت تقاضا می‌کرد که دهن شیر بگوید و این معنی را تقاضا این که دست و پا بگوید. (ص ۲۱۶)	ضبط نسخه دوم ارجح است. چون مؤلف درباره معنی مورد نظر در دو بیت صحبت می‌کند، «معنی آن بیت» به بیت نخست اشاره دارد و «این معنی» به بیتی که در حال شرح آن است؛ از سوی دیگر به قرینه زمانی فعل دوم، «بگوید» درست است نه «بگو».

جدول شماره ۱- مواردی که هنگام یازنگری واژه، عبارت یا جمله‌ای متفاوت از نسخه نخست آمده است.

۲.۲.۲- اضافه شدن کلمه یا عبارت

علاوه بر تفاوت و تغییر اجزای کلام، در مواردی بخش‌هایی به کلام در نسخه دوم افزوده شده که در نسخه اول وجود ندارد. جدول شماره ۲- به مواردی اختصاص یافته، که کلمه/کلمات، عبارت یا جمله‌هایی به نسخه دوم افزوده شده است.

نسخه اول	نسخه دوم	نقد و بررسی
حاصل، «لاله» مراد آفتاب است. (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۲۳۸)	حاصل کلام، «لاله» مراد آفتاب است. (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۲۱۵)	یا «کلام» در نسخه اول جا افتاده و بعد اصلاح شده یا آوردن آن برای جلوگیری از بد خواندن (حاصل لاله) است.
گرد عدم از جعد شب شانه کرد: ایزد تعالی و تقدس از شانه، گرد عدم از جعد شب دور کرد. (ص ۳۷)	گرد عدم از جعد شب شانه کرد، یعنی ایزد تعالی و تقدس از شانه، گرد عدم از جعد شب دور کرد. (ص ۲۹)	کلمه «یعنی» افزوده شده تا خواننده متوجه باشد که جملات بعد توضیح این مصرع نظامی است: «جعد شب از گرد عدم شانه کرد».
و چون زمین عالم سفلی است به واسطه خلقت او، استعاره به کره قدم کرد که قدم نیز از اعضای تحتانی است تا مناسبت درست شود. (ص ۲۴)	در نسخه‌ی دوم در ادامه و پس از «درست شود» مطلب زیر افزوده شده است: «و چون افلاک هفت‌اند به مقتضای کریمه «خَلَقَ سَبْعَ سَمَوات»، کره زمین را نیز هفت گفت بر حکم آیه و الارض مملُهن». (ص ۲۷)	جملات اضافه شده، در توجیه آن است که شاعر بر چه مبنایی از هفت کره خاک سخن می‌گوید.
اما در کلمه توحید، هیچ «نیست» که لازم آمد و بعد از آن ثابت شد، عدم به او تعلق نمی‌گیرد. (ص ۲۳۲)	در نسخه دوم پس از این جمله، مطلب زیر افزوده شده است: «مثل «لا اله» هیچ «نیست» شد، «أَلَا اللَّهُ» هست. این «هست» را «نیست» به او تعلق نمی‌گیرد». (ص ۲۰۸)	جملات اضافه شده برای تفهیم بهتر شرح این مصرع است: «هر آن چه هست نه چون هیچ نیست، نیست شمر».
هر که خود نیک است، نظر به نیکی خلق است و هر که بد است نظرش به بدی. (ص ۱۸۸)	هر کس خود نیک است، او را نظر به نیکی خلق است و هر که بد است به بدی. (ص ۱۶۲)	در نسخه دوم هم برای پرهیز از تکرار «کی» را به «کس» تغییر یافته و «نظرش» هم حذف شده و نیز با افزودن مفعول که ضروری است، ابهام پیشین برطرف شده است.
تو نقل فسق را ندیمی دانی و من ندامت شمرم. (ص ۱۸۰)	تو کفر و فسق را ندیمی دانی و من ندانم و ندامت شمرم. (ص ۱۵۳)	افزودن واژه‌ها در نسخه دوم، به درک بهتر معنی کمک کرده است.

جدول شماره ۲- مواردی که واژه، عبارت یا جمله‌ای به نسخه دوم اضافه شده است.

۳.۲.۳.۲- حذف کلمه یا عبارت

از تغییرات دیگر در نسخه دوم این است که کلمه/ کلمات، عبارت، جمله یا بخش‌هایی از متن را که غیرضروری تشخیص داده شده، حذف کرده‌اند. نمونه را مولف در شرح بیت زیر از ناصر خسرو توضیحی مفصل درباره «طاق و جفت» داده است:

جُفت را جفت طاق دان ز نخست با صفت جُفت و بی صفت به عیان

مراد از «جفت» نخست که جفت و طاق است، می‌شود که جفت و طاق عددی باشد. چرا که جُفت‌هایی که در عالم هست از عدد جمیع آن‌ها سه جفت، جُفتند مثل چهار و شش و ده الی غیر النهایه. به خلاف جُفت نخست که آن جفت طاق است به معنی فرد. یعنی: اطرافش فرد است، هم‌چنان که جفت‌های دیگر اطرافش جفتند. جمع که کرد

جفت دیگر حاصل می‌شود. آن چه اطرافش طاق است آن نیز داخل همین است؛ چرا که طاق هست اما فرد نیست و مراد از جفت نخست آن است که اطرافش فرد است که هر طرف یکی است جمع که کردند جفت شد و می‌شود که از جفت نخست ذات قدیم حضرت واجب‌الوجود خواهد که نخست حقیقی او است» (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۲۱۴-۲۱۳). در نسخه دوم این توضیحات درباره عدد فرد و زوج را زاید و گمراه‌کننده دانسته؛ مطلب را حک و اصلاح کرده، به صورت مختصر چنین آورده‌اند: «مراد از «جفت» نخست که جفت طاق است، حضرت واجب‌الوجود است که نخست حقیقی اوست» (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۱۹۰).

نسخه اول	نسخه دوم	نقد و بررسی
چون افلاک خواهش به زن دارد و زنی هنوز موجود نشده، پس مطلبش ناروا باشد - و چون مطلب ناروایی یافت و در هوس او مانده می‌گویند: «کارش به گره افتاده». (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۳۲)	افلاک چون خواهش به زن دارند و جفتشان هنوز موجود نشده، پس مطلبش ناروا باشد - و چون مطلب ناروایی یافت، می‌گویند: «کارش به گره افتاده» (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۲۶)	مؤلف می‌خواهد ضمن یک جمله معترضه توضیح بدهد که چون مطلبی ناروایی بیاید، مردم می‌گویند: «کارش به گره افتاد»، اما چون جمله‌ی مشخص شده مربوط به بیت است و باعث کج‌فهمی خواننده می‌شده، در نسخه دوم حذف شده است.
و جعد، موج و حسنی است که با موی سیاه دلبران می‌باشد و شب نیز سیاه است. به همین نسبت سیاهی جعد را به شب منسوب ساخت و آلا جعد لازمه مو است. (ص ۳۷)	و جعد، موج و حسنی است که با موی سیاه دلبران می‌باشد و شب نیز سیاه است. به همین مناسبت جعد را به شب منسوب ساخت و آلا جعد لازمه مو است. (ص ۲۹)	مؤلف جعد را موج و حسن موی دلبران و سیاهی را لازمه شب می‌داند نه جعد، به همین دلیل در نسخه دوم ضمن تغییر درست «نسبت» با «مناسبت»، صفت «سیاهی» مضاف به جعد را هم حذف کرده است.
جهانی که پر نعمت است و این نعمت همه طفیل حضرت پیغمبر است صلح و از آل بی‌همال او بی‌طاعتی دار است، یعنی با آن که جهان و جهانیان همه طفیل حضرت پیغمبر است صلح و دارند او بی‌طاعت است. (ص ۱۴۹)	جهانی که پر نعمت است و این نعمت همه طفیل حضرت پیغمبر است دارند او بی‌طاعت است. (ص ۱۲۱)	در نسخه دوم و به پیروی از آن در دیگر نسخ، جملات میانی به سبب ابهام و تکرار نابه‌جای مطلب حذف شده است.
«آهوی صحرا شکم بزرگ کردن» کنایه به بهار است که وقت زاییدن است و هرگاه او سنگین و سست شده باشد، گرگ در شکار، با او چیره‌دست‌تر و دلیرتر خواهد بود. (ص ۵۹-۶۰)	«آهوی صحرا شکم بزرگ کردن» کنایه به بهار است که وقت زاییدن است و هرگاه او سنگین و سست شده باشد، گرگ در شکار، با او چیره‌دست‌تر و دلیرتر خواهد بود. (ص ۵۹-۶۰)	در نسخه دوم و به پیروی از آن در دیگر نسخ، جملات میانی به سبب زائد و واضح بودن توضیحات حذف شده است.
«مردم‌گیا»، مراد قلم است و این که زیرکان از او کیمیا کنند، یعنی از مردم‌گیا کیمیا می‌کنند، مراد نویسندگی است. (ص ۱۱۲)	«مردم‌گیا»، قلم است و این که زیرکان از آن کیمیا کنند، مراد نویسندگی است. (ص ۸۶)	در نسخه دوم کلمه «مراد» و جمله توضیحی را اضافی تشخیص داده، حذف کرده‌اند؛ در ضمن به‌جای ضمیر شخصی «او» برای مرجع غیر جاندار (کیمیا) هم ضمیر اشاره «آن» آورده‌اند.
دشمنی خلیفه و خان چه سبب با من دارد؟ (ص ۱۷۲)	دشمنی خلیفه و خان چه سبب دارد؟ (ص ۱۴۴)	در نسخه دوم «با من» را توضیح واضح‌تر و تکراری دانسته، حذف کرده‌اند.
«اکسیر پنهانی» که گفته می‌خواهی طالع بگو، می‌خواهی بگو بخت یا دولت. (ص ۱۱۰)	«اکسیر پنهانی» که گفته می‌خواهی طالع بگو، می‌خواهی بخت یا دولت. (ص ۸۴)	حذف فعل به قرینه لفظی و برای پرهیز از تکرار صورت گرفته و نسخه دوم ارجح است.

جدول شماره ۳- مواردی که واژه، عبارت یا جمله‌ای حذف شده است.

۴.۲.۳.۲- جابه‌جایی کلمه یا عبارت

جابه‌جایی اجزای کلام، کمترین نمونه‌ها را در بازنگری متن گنجینه راز دربرمی‌گیرد که در جدول زیر به شماری از آن‌ها اشاره شده است.

نسخه اول	نسخه دوم	نقد و بررسی
و غرض از «در او دو بیان»، مقدمه‌ای است که بالا گذشته: یا معرفت است یا شکر دو نعمت عقل و نعمت جان. (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۲۰۸)	و غرض از «در او دو بیان»، مقدمه‌ای است که در بالا گذشته یا معرفت یا شکر دو نعمت است که عقل و جان باشد. (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۱۸۵)	جابه‌جایی فعل «است» و افزودن «باشد» برای رفع ابهام است که شکر مختص این دو نعمت است، حذف دومین کلمه «نعمت» جهت پرهیز از تکرار است. حرف «در» هم احتمالاً از روی سهو در نسخه اول حذف و در نسخه دوم اصلاح شده است.
بازاری که شد، اهل بازار همه می‌بینند و بعد از دیدن و دانستن نقل کردن و به یک‌دیگر خبر دادن بی‌وجه است. (ص ۱۲۴)	اهل بازار همه می‌دانند و بعد از دانستن و دیدن نقل کردن و به یک‌دیگر خبر دادن بی‌وجه است. (ص ۹۷)	سخن از حسن بازاری است که قاعدتاً دیدن مقدم بر دانستن است و علت جابه‌جایی کلمات در نسخه دوم مشخص نیست. در ضمن به نظر می‌رسد، حرف «و» پیش از کلمه نقل در نسخه‌های «ته»، «مل» و «مر» زائد است.
توطیه این می‌کند که از برای حضرت پیغمبر میراث قرار دهد تا آن که بگوید به که تعلق می‌گیرد. (ص ۱۴۹)	توطیه این می‌کند که از برای حضرت پیغمبر میراث قرار دهد تا بگوید که تعلق به که می‌گیرد. (ص ۱۲۲)	کلمات «تا آن» را در نسخه دوم زائد دانسته، حذف کرده‌اند.
این صفت سفلگی را از سفله من برانم و دور کنم. (ص ۱۷۶)	این صفت سفلگی را من از سفله برانم و دور کنم. (ص ۱۴۸)	با این جابه‌جایی نهاد و متمم در جای دستوری خود قرار گرفته‌اند.
قول مرا که گفته‌ام: «میراث را پسر می‌برد یا دختر یا دانا، منکر امیرالمؤمنین علی ^ع نشد و نادان شد». (ص ۱۵۵)	قول مرا که گفته‌ام: «میراث را دختر می‌برد و پسر نه بیگانه یا دانا منکر امیرالمؤمنین علی ^ع نشد و نادان شد». (ص ۱۲۷)	جمله در نسخه اول غلط است که اصلاح شده، زیرا میراث را هم دختر و هم پسر می‌برد. در هر دو نسخه حرف «یا» پیش از «دانا» زائد است.
«و مراد از میزان چیزی است که یا او چیزی را سنجند» (ص ۱۱۸).	«و مراد از میزان چیزی است که چیزی را با او سنجند» (ص ۹۱).	با این جابه‌جایی مفعول بر متمم مقدم شده و در جای دستوری خود قرار گرفته‌اند.
نسبت میانۀ روح عنکبوت و روح حیوانی آن است که سبب رزق عنکبوت که باعث بقا و توان او است، لعاب است. (ص ۲۳۶)	نسبت میانۀ روح حیوانی و عنکبوت آن است که سبب رزق عنکبوت که باعث بقا و توان او است، لعاب است. (ص ۲۱۱)	در این جملات سخن از «روح حیوانی» و «عنکبوت» است. کلمه روح قبل از عنکبوت زائد بوده و به درستی حذف شده است.
و ایشان چون صاحب جذب شدند و بوی خوش از تربت حضرات جذب کردند و آلا این که نمی‌بود، همه مشک و عنبر و کافور مثل خاک بی‌بو خواستن بود. (ص ۱۵۱)	و ایشان چون صاحب جذب شدند و بوی خوش از تربت حضرات جذب کردند که اگر این نمی‌بود، همه مشک و عنبر و کافور بی‌بو خواستندی بود. (ص ۱۵۱)	تغییر جمله در نسخه دوم به جهت رفع ابهام در نگارش است. «خواستندی» نیز با توجه به معنای جمله درست‌تر است.

جدول شماره ۴- مواردی که واژه، عبارت، جمله یا بخشی از متن در بازنگری جایه‌جا شده است.

۵.۲.۳.۲- حذف، اضافه، تفاوت و جابه‌جایی انواع حروف

از میان اختلاف‌های یادشده در هر چهار دسته، انواع حروف (ربط، اضافه و نشانه) ۱۷۰ مورد یعنی ۲۰ درصد از کل اختلاف‌ها را دربرمی‌گیرند که بیانگر دقت نظر و نکته‌سنجی در نسخه دوم است.

نسخه اول	نسخه دوم	نقد و بررسی
که کوه مشتمل است بر پارچه کمرها و معنی اول، اولی است و کلاه زمین مراد کوه است به هیأت خاص که تکون دارد از ارتفاع و تیزی قله و پهنی دامن. (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۲۸)	که کوه مشتمل است بر پارچه کمرها. معنی اول، اولی است و کلاه زمین مراد کوه است به هیأت خاص که تکون دارد از ارتفاع و تیزی قله و پهنی دامن. (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۲۲)	مؤلف در بازنگری متن با حذف حرف ربط، فصل و انقطاع دو جمله را از نظر بلاغی بر وصل ترجیح داده است.
پس سرما صاحب دو تاب شد: از تاب اصلی خود، آب را تیغ کرد، یعنی یخ کرد و از تابی که از آتش برد، تیغ را آب کرد. در این‌جا صنعت به کار برده در هر دو تاب و این‌که آب را تیغ شود و تیغ آب. (ص ۶۱)	پس سرما صاحب دو تاب شد: از تاب اصلی خود، آب را تیغ کرد، یعنی یخ کرد و از تابی که از آتش برد، تیغ را آب کرد. در این‌جا صنعت به کار برده در هر دو تاب و این‌که آب تیغ شود و تیغ آب. (ص ۴۷)	نسخه دوم ارجح است. «آب» در این جمله نهاد است و حذف نشانه مفعولی «را» به درستی صورت گرفته است.
مقرر است که شیر از جوش که سرد شد، پنیر می‌شود. (ص ۶۲)	مقرر است که شیر از جوش که سرد شد، بعد از آن پنیر می‌شود. (ص ۴۸)	افزودن حرف اضافه مرکب (با نقش قیدی) رابطه علی و معلولی میان دو سوی جمله را محکم‌تر کرده است.
چون ثمرات اخروی و نجات ابدی را از این دو حاصل است. (ص ۲۱۱)	چون ثمرات اخروی و نجات ابدی از این دو حاصل است. (ص ۱۸۸)	جمله اسنادی است و بی‌نیاز از مفعول. از این‌رو در نسخه دوم حرف نشانه مفعولی حذف شده است.
سعادت‌مند نقد را به نسیه نمی‌دهد، یعنی لذات و تنعمات دنیایی را ترک نمی‌کند، به واسطه وعده‌ای که به بهشت کرده‌اند. (ص ۱۴۱)	سعادت‌مند نقد را به نسیه نمی‌دهد، یعنی لذات و تنعمات دنیایی را ترک نمی‌کند، به واسطه وعده که بهشت کرده‌اند. (ص ۱۱۴)	نسخه دوم ارجح است، زیرا در نسخه اول این شبهه ایجاد شده که منظور وعده‌ای است که در بهشت داده‌اند، حال آن‌که وعده خود بهشت است.
اگر چه این بی‌بضاعت را سرمایه علم تفسیر و اطلاع بر احوال تأویل آن نیست (ص ۲۴۱).	اگر چه این بی‌بضاعت را سرمایه‌ای از علم تفسیر و اطلاع بر احوال تأویل آن نیست (ص ۲۱۷).	ضبط دو نسخه صحیح است و ترجیحی نسبت به هم ندارند.
سبب رزق عنکبوت که باعث بقا و توان او است، لعاب است و آن لعاب از دهن است و روح را بقا و توان و سبب وجودش آمدشد نفس است. (ص ۲۳۶)	سبب رزق عنکبوت که باعث بقا و توان او است، لعاب است و آن لعاب از دهن است و روح بقا و توانش، سبب آمدشد نفس است. (ص ۲۱۱)	در نسخه اول آمد و شد نفس را سبب بقا و توان روح دانسته که غلط است و خلقت روح مقدم بر نفس می‌باشد که در نسخه دوم اصلاح شده است.

جدول شماره ۵ - حذف، اضافه، تفاوت و جابه‌جایی انواع حروف (ربط، اضافه، نشانه).

۴.۲- موارد ارجحیت ضبط نسخه اول

در مواردی بسیار نادر به اختلاف‌هایی در دو نسخه می‌رسیم که استثنائاً ضبط نسخه اول ارجح است و چنان که در موارد ارائه شده در جدول زیر مشاهده می‌شود، به نظر در حد یک سهو القلم یا خطای کاتب است و نه اعمال تغییری خودخواسته.

نسخه اول	نسخه دوم	نقد و بررسی
اما تقاضای مقام منافی این است که وقتی که خسرو به تماشای قصر شیرین آمد، شیرین این بیت می‌فرماید. (رستم‌داری، ۱۰۵۶: ۹۵)	اما تقاضای مقام منافی این است که وقتی که خسرو به تماشای قصر شیرین آمد، این بیت می‌فرماید. (رستم‌داری، ۱۰۵۷: ۶۹)	با توجه به بیت‌های قبل و بعد در خسرو و شیرین نظامی، گوینده این سخن شیرین است و حذف این اسم در جمله حتی اگر به قرینه لفظی نیز باشد، نادرست بوده، ضبط نسخه اول ارجح است.
یعنی مقدمات را که قبول کردی و نتیجه حاصل شد، اشکالی که وارد شود، بعد از آن نمی‌توان برگشت. (ص ۱۹۹)	یعنی مقدمات را که قبول کردی و نتیجه حاصل شد، اشکالی که وارد شود، بعد از آن بر نمی‌توان گشت. (ص ۱۷۶)	در نسخه دوم اجزای فعل پیشوندی «برگشتن» از هم جدا شده و نسخه اول فصیح‌تر است.
و معنی دیگر که این «سنگ اعظم» را کان زر گفته، مراد نه کان واقعی است، بلکه غرض «کان سخن» است. (ص ۱۱۳)	و معنی دیگر که این «سنگ اعظم» و کان زر گفته، مراد نه کان واقعی است، بلکه غرض «کان سخن» است. (ص ۸۷)	با توجه به مصرع مورد بحث: «همان سنگ اعظم که کان زر است»، «سنگ اعظم» به قرینه «همان» با «کان زر» یکی است نه دو مقوله جدا از هم و نسخه اول ترجیح دارد.
به فکر دقیق و اندیشه باریک که نفس و روح از آن غایت آزار یابد. (ص ۱۱۶)	به فکر دقیق و اندیشه باریک که نفس و روح از آن غایت آزار دریابد. (ص ۸۸)	نسخه اول ارجح است، زیرا «دریافتن» به معنای «درک کردن و دانستن» است.
از حیثیتی که بدن شیرین را آب خفته گفته، مراد مروارید است و از این حیثیت که آب چشمه به تقریب او خفته شده، اکسیر کیمیا است. (ص ۵۲)	از حیثیت که بدن شیرین را آب خفته گفته، مراد مروارید است و از این حیثیت که آب چشمه به تقریب او خفته شده، اثر اکسیر کیمیا است. (ص ۳۹)	ضبط نسخه اول ارجح است. «حیثیت» در این جمله به معنای «نظر، لحاظ و اعتبار» است و به سبب نکره بودن باید با «ی» همراه باشد.
و ناخن که خراج می‌ستانده باشد، باید او نیز به پادشاهی نسبت داشته باشد. (ص ۱۳۳)	و ناخن که خراج می‌ستانده باشد، باید او نیز نسبت به پادشاهی داشته باشد. (ص ۱۰۵)	حرف «ی» در «پادشاهی» بنابر ضبط نسخه اول مبهم بوده و می‌توان آن را مصدری و در معنی پادشاه بودن فرض کرد حال آن‌که یاء وحده است و جابه‌جایی برای رفع این ابهام و گویایی دقت نظر مولف است.

جدول شماره ۶- مواردی که نسخه اول ارجح است.

۳- نتیجه گیری

از میان پنج نسخه خطی موجود گنجینه راز تألیف اویس بن غیاث الدین محمد رستمدراری، دو نسخه کتابخانه علامه طباطبائی شیراز (غرة صفر ۱۰۵۶ ق.) و کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سلخ شوال ۱۰۵۷ ق.) به خط احمد بن محمد گیروی و به فاصله یک سال نگارش یافته و با این حال دو نسخه در موارد بسیاری با هم اختلاف دارند. این اختلافها در حد تصحیف و تحریف و بدخوانی و سهل انگاری کاتب و چیزهایی از این قبیل نیست، بلکه آن چه در نسخه دوم مشاهده می شود، در واقع ویرایش کتاب است که در حد یک کاتب نیست و شامل اصلاح نکات دستوری و نگارشی و حتی تصحیح ابیات منقول از شاعران دیگر است. هر چند پژوهشها برای رسیدن به اطلاعاتی درباره رستمدراری تا کنون بی نتیجه بوده؛ اما وجود عبارتی (مهری) در صفحه ی آغازین نسخه دوم - در صورت صحت - بیانگر آن است که این نسخه حداقل در سال کتابت آن (۱۰۵۷ ق.) در مالکیت مؤلف بوده و با اتکا به آن می توان نتیجه گرفت که این اصلاحات توسط خود مؤلف و با اشراف وی صورت گرفته و این نسخه در واقع ویرایشی جدید از کتاب است و دلیلی است بر این که چرا کاتب یک سال بعد مجدداً اقدام به کتابت آن کرده، درحالی که با نسخه ی پیشین که کتابت خود اوست، اختلافهایی دارد. متأسفانه خود نسخ هم در ترقیمه نه به نسخه ی اول هیچ اشاره ای کرده و نه گفته که چرا و به سفارش چه کسی این نسخه ی جدید را استنساخ کرده است؟

اختلاف دو نسخه در چهار دسته کلی قرار می گیرد: از مجموع ۸۵۶ اختلاف نسخه اول ۲۷۳ مورد حذف، ۲۰۵ مورد اضافه، ۳۳۸ مورد تفاوت و ۴۰ مورد جابه جایی اجزای کلام (واژه، عبارت، جمله و بند) وجود دارد. از میان اختلافهای یادشده در هر چهار دسته، انواع حروف (ربط، اضافه و نشانه) ۱۷۰ مورد یعنی ۲۰ درصد از کل اختلافها را در برمی گیرند که بیانگر دقت نظر در بازنگری نسخه دوم است. در موارد اندکی هم ضبط نسخه اول ارجح است. یادآوری می نماید، سه نسخه خطی دیگر - غیر از بخشهای پایانی کتاب که فاقد آن هستند - عمدتاً با نسخه دوم مطابقت دارند.

یادداشتها

^۱ ارجاعات به نسخه خطی این کتاب در کتابخانه علامه طباطبائی شیراز است که در غرة صفر ۱۰۵۶ ق. کتابت شده و در این مقاله معرفی خواهد شد.

^۲ رستمدرار نام محلی در شمال ایران است. دهخدا به نقل از آندراج درباره ی این محل می نویسد: «نام ولایتی است از مازندران تبرستان مابین گیلان و رشت و بارفروش و نور و کجور و تنکابن در آنجا واقع شده و سابقاً ملوک آنجا نسب به پادشاهان پارسی می رسانده اند و همان نامها بر اولاد می نهاده اند» (دهخدا ۱۳۷۷: ذیل مدخل «رستمدرار»). در منابع از چند فرد مشهور به رستمدراری از فقیه و متکلم تا شاعر با لقب رستمدراری نام برده شده که همه نیز شیعی مذهب بوده اند، اما نمی توان میان ایشان با مؤلف این کتاب ارتباطی برقرار کرد.

^۳ این مقاله مستخرج از رساله ی دکتری واحد خوارسگان است و اگر نویسندگان محترم در انتساب این اشخاص به یکدیگر منابع و اسناد دیگری داشته اند که در مقاله بدان اشاره نشده، ما به دلیل عدم دسترسی به اصل رساله از آن بی خبریم.

^۴ حتی در تصحیحهایی که از اشعار ناصر خسرو انجام شده و به تفصیل درباره ی زندگی و روزگار این شاعر سخن رفته، به این اثر اشاره ای نشده است. (ر.ک: اسماعیل زاده و محقق، ۱۳۹۸: ۱۹۶).

^۵ در همین عبارت واژگان «به کلاه» در نسخه ی اول بر اثر سهو مؤلف یا کاتب از قلم افتاده در نسخه ی دوم اصلاح شده است.

^۶ جهت دریافت سریع تر مطلب برای نسخ اول و دوم علامت اختصاری در نظر گرفته نشد.

^۷ در نسخ چاپی در مصرع نخست «در» را به جای «بر» و در مصرع دیگر «جرعه آن» را به جای «جرعه از آن» آمده است (نظامی ۱۳۸۱: ۱۸ / ثروتیان ۱۳۸۹: ۶۴ / نظامی ۱۳۹۴: ۱۶۰ / ماحوزی ۱۳۹۲: ۶۳ / آیتی ۱۳۹۶: ۱۱-۱۲).

فهرست منابع

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. آیتی، عبدالحمید (۱۳۹۶). *گزیده مخزن الاسرار*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. انوری، اوحدالدین (۱۳۴۰). *دیوان انوری*. به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی. جلد دوم: مقطعات، غزلیات، رباعیات. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳. ایمانی، بهروز (۱۴۰۲). مقدمه مصحح بر: *کتاب گنجینه راز (شرح ابیاتی از خمسه نظامی و سه قصیده از ناصر خسرو)*. اثر: اویس بن غیاث الدین محمد رستمدراری، تبریز: بهار دخت.
۴. پورشکیبائی، پریرسا، طحان، احمد، و سید مهدی خیراندیش. (۱۴۰۳). «معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با شروح در دسترس». *بهار ادب*، شماره ۱ (پیاپی ۹۵)، ۷۵-۹۷.
۵. ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۹). *شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی*. دفتر اول، تهران: مهتاب.
۶. حائری، عبدالحسین و اصیلی، سوسن. (۱۳۸۹). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*. جلد: ۴. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۷. حافظیان بابلی، ابوالفضل. (۱۳۸۴). *نسخه‌پژوهی: مجموعه جستارها درباره فهرست‌های کتابخانه‌های ایران و انیران ...*. جلد: ۴. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۸. داوری، خدیجه، مهرداد چترایی، و مهدی نوریان. (۱۴۰۲). «معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با شروح در دسترس». *پژوهش‌های ادبی*. سال ۲۰، شماره ۸۲ (پیاپی ۱۱)، ۵۹-۸۴.
۹. درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فناخ)*. جلد: ۱، ۳، ۸ و ۲۷. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۱. رستمدراری، اویس بن غیاث الدین. (۱۰۵۶ق). *گنجینه راز*. نسخه خطی موجود در کتابخانه علامه طباطبائی به شماره ۱۶۹۹. شیراز: رستمدراری، اویس بن غیاث الدین. (۱۰۵۷ق). *گنجینه راز*. نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره ۲۶۵۶۱-۲. تهران.
۱۲. رستمدراری، اویس بن غیاث الدین. (۱۲۳۹ق). *گنجینه راز*. نسخه خطی موجود در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۸۵۴۸/۱. تهران.
۱۳. ماحوزی، مهدی. (۱۳۹۲). *شرح مخزن الاسرار نظامی*. تهران: انتشارات زوار.
۱۴. مرعشی نجفی، سید محمود و صالحی، محمدعلی. (۱۳۹۵). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)*. جلد: ۴۵. قم: کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره). گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی.
۱۵. ناصر خسرو، ابومعین. (۱۳۷۰). *دیوان اشعار حکیم ناصر خسرو قبادیانی*. چاپ اول، به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: دانشگاه تهران.
۱۶. ناصر خسرو، ابومعین. (۱۳۰۷). *دیوان قصاید و مقطعات حکیم ناصر خسرو به ضمیمه روشنائی‌نامه، سعادت‌نامه و رساله‌ای به نثر*. تصحیح سید نصرالله تقوی. تهران: مطبعه مجلس.
۱۷. *نسخه خطی گنجینه راز*، موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با آدرس: <https://dl.nlai.ir/UI/5b685cab-5736-4a7f-a5b7-9ae0ba31e8/Catalogue.aspx>
۱۸. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱ الف). *خسرو و شیرین*. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: انتشارات برگ‌نگار.
۱۹. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱ ب). *اسکندرنامه (شرف‌نامه) حکیم نظامی گنجوی*. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: انتشارات برگ‌نگار.
۲۰. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱ پ). *مخزن الاسرار حکیم نظامی گنجوی*. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: انتشارات برگ‌نگار.
۲۱. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱ ت). *هفت‌پیکر نظامی گنجوی*. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: انتشارات برگ‌نگار.

۲۲. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱ ث). *هفت پیکر نظامی گنجوی*. تصحیح برات زنجانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۳. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۴). *مخزن الاسرار*. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: انتشارات برگ ننگار.
۲۴. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۴). *لیلی و مجنون نظامی گنجوی*. تصحیح برات زنجانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۵. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۷). *شرف نامه نظامی گنجوی*. تصحیح برات زنجانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۶. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۲). *خسرو و شیرین*. تصحیح و توضیح بهروز ثروتیان. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۷. نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۶۸). *مخزن الاسرار*. تصحیح و توضیح بهروز ثروتیان. تهران: انتشارات امیرکبیر.

References

- Ayati, A. (2017). *Gozide-ye-makhzan-al-asrar*. Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian)
- Anvari, O. (1985). *Divan-e-Anvari*, edited by Modarres, T. (vol 2). Tehran: Bongah Nashr & Tarjomeh. (in Persian)
- Imani, B. (2023). *The editor's introduction to Ganjineh-ye-raz (Sharh-e-Abyati az Khamseh-ye-Nezami va se Ghasideh az NaserKhosrow) by Oveys ibne Ghiyasoddin Momhammad Rostamdari*. Tabriz: Bahardokht. (in Persian)
- Servatian, B. (2010). *Sharh-e-Makhzanolasrare Nezami-ye- Ganjavi, daftar-e-aval*. Tehran: Mahtab. (in Persian)
- Davari, KH., Chatrai, M., & Noorian, M. (2023). "An introduction to the manuscript version of Ganjina Raz with a reflection on three verses of Khames Nizami in this version and comparing it with available explanations". *Literary Research*, 20(82), 59-84. DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.82.59>. (in Persian)
- Derayati, M. (2011). *Fehrestegan-e-noskheha-ye-khati-ye-Iran (FENKHA)*, vol 1, 3, 8. Tehran: National Library and Archives of I.R. Iran. (in Persian)
- Dehkhoda, A. (1998). *Loghatname*. Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Haeri, A., & Asili, S. (2010). *Catalog of manuscripts in the Library of the Islamic Consultative Assembly*. (Vol. 4). Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. (in Persian)
- Hafezian Baboli, A. (2005). *Manuscript studies: A collection of essays on catalogs of libraries in Iran and beyond... (Vol. 4)*. Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. (in Persian)
- Mahouzi, M. (2013). *Sharh-e-makhzan-al-asrar-e-Nezami*. Tehran: Zavar. (in Persian)
- Mar'ashī Najafī, S. M., & Šālīhī, M. A. (2016). *Fihrist-i nuskhahā-yi khaṭṭī-i kitābkhānah-i buzurg-i Āyatullāh al-‘Uzmā Mar‘ashī Najafī. [Catalogue of the manuscripts of the Grand Library of Āyatullāh al-‘Uzmā Mar‘ashī Najafī. (Vol. 45)*. Qom: The Grand Library of Āyatullāh al-‘Uzmā Mar‘ashī Najafī (rah), World Inscription of Islamic Manuscripts. (in Persian)
- Naserkhosrow, A. (1991). *Divan-e-ash'ar-e-hakim Naserkhosrow Gobadiani, (1st ed)*, edited by Minavi, M. & Mohaghegh, M. Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Naserkhosrow, A. (1928). *Divan-e-ghasayed va Moghata'at-e-hakim Naserkhosrow be zamime-ye Roshaniyi nameh, sa'adat nameh va resaleh-yi be nasr*, edited by Taghavi, S.N. Tehran: Matba-e-Majles. (in Persian)
- Nezami, E. (2002 a). *Khosrow va Shirin*, edited by Vahid Dastgerdi, H. Tehran: Bargnegar. (in Persian)

- Nezami, E. (2002 b). *Eskandarnameh (Sharafnameh)-e-hakim Nezami-ye- Ganjavi*, edited by Vahid Dastgerdi, H. Tehran: Bargnegar. (in Persian)
- Nezami, E. (2002 c). *Makhzan-al-asrar-e-hakim Nezami-ye-Ganjavi*, edited by Vahid Dastgerdi, H. Tehran: Bargnegar. (in Persian)
- Nezami, E. (2002 d). *Haft peykar-e Nezami-ye-Ganjavi*, edited by Vahid Dastgerdi, H. Tehran: Bargnegar. (in Persian)
- Nezami, E. (2002 e). *Haft peykar-e Nezami-ye-Ganjavi*, edited by Zanjani, B. Tehran: university of Tehran Press. (in Persian)
- Nezami, E. (2005). *Makhzan-al-asrar*, edited by Vahid Dastgerdi, H. Tehran: Bargnegar. (in Persian)
- Nezami, E. (2015). *Leyli va Majnoon-e Nezami-ye-Ganjavi*, edited by Zanjani, B. Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Nezami, E. (2005). *Sharafnameh-ye Nezami-ye-Ganjavi*, edited by Zanjani, B. Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Nezami, E. (2018). *Khosrow va Shirin*, edited by Servatian, B. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Nezami, E. (1989). *Makhzan-al-asrar*, edited by Servatian, B. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Pourshkibai, P., Tahan, A. & Khairandish, S. M. (2024). "An exposition and answer by Rostamdari, addressing Jami's criticism of a number of verses from Nizami's Khamsa in accordance with manuscripts of Ganjineh Raz". *Bahar-Adab*, 1(95), 75-97. (in Persian)
- Rostamdari, O. (1646). *Ganjineh-ye-raz*, manuscript existing in Allameh Tabataba'i Library, No. 1699, Shiraz. (in Persian)
- Rostamdari, O. (1646). *Ganjineh-ye-raz*, manuscript existing in Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament, No. 2-26561. Tehran. (in Persian)
- Rostamdari, O. (1823). *Ganjineh-ye-raz*, manuscript existing in Tehran University, No. 8548-1. Tehran. (in Persian)